

VÁRADI JÁNOS

A magyarországi cigány népesség számának alakulása 1850–1910

A cigány népesség mélyreható demográfiai vizsgálata, akárcsak a meghatározás problematikája, érdekes és egyben nehéz feladat. Ez a két problémakör egybefonódik, egyik következik a másikból, s az utóbbi kérdéskör („*ki a cigány?*”) ellentmondásai fellelhetőek a népszámlálás néha igencsak eltérő adataiban is.

A demográfiai adatoknak három alapvető forrása van: a népszámlálások, az úgynevezett népmozgalmi statisztikák és a kérdőíves módszer, amelyet leginkább napjainkban alkalmaznak a felméréseknél.

Ezek közül a legátfogóbb képet a népszámlálási adatok szolgáltatják. Magyarországon az első népszámlálás 1784-ben történt. Majd azt követően, főként a nemesek ellenállása miatt már csak 1851-ben és 1857-ben hajtottak végre újabbakat, de ezek adatait nem szokták hitelesnek tekinteni. 1787 és 1847 között is történtek kísérletek a népességszám felvételére, de az 1802-ben elfogadott törvénynek¹ megfelelően a nemeseket és a papokat nem számolták bele. A nemesség úgy vélte, hogy jogai csorbulnak, ha részt kell venniük az összeírásokban, és degradálónak számított a katonaság számlálóbiztosként való jelenléte lakásukban. Így ezek nem népszámlálásnak, hanem ún. nem – nemesi összeírásnak tekintendők. A népszámlálások 1870-óta tízévenként mérték az ország lélekszám arányát – két kivétellel 1941-ben és 1949-ben.

¹ A törvényt a következőképpen fogalmazták meg: 1802. évi II. törvénycikk a nemes összeírásról „Ő felsége jóváhagyásával határozzák a karok és rendek, hogy a nem nemes nép megszámlálása az országgyűlésileg megállapított módon hajtsák végre.”

A magyar statisztikai szolgálat megalakulásának évszáma 1867. Ebben az esztendőben a Földművelés-, Ipar és Kereskedelemügyi Minisztérium keretében megalakuló statisztikai osztály első nagy feladata a népszámlálás lebonyolítása volt. Keleti Károly tervei alapján készült el az első hivatalos népszámlálás.

Tanulmányomban a magyarországi cigány népesség számának alakulását 1850-től 1910-ig vizsgálom. Választásom azért esett erre az intervallumra, mert a cigányokkal foglalkozó szakirodalom a megjelölt korszaknak máig sem tárta fel kellő mélységben a történeti demográfiai változásait. Legtöbb kutató az 1893-as összeírást elemezte, és vetette össze a korábbi, illetve későbbi népszámlálási adatokkal. A népszámlálásoknál problémát jelentett a nemzetiség fogalmának meghatározása. A nemzeti-ségi mivolt három alapvető tényezője: az élet különböző területein használt nyelv, a beszédképesség és ennek átörökítése a következő generációra. De ezek közül is a legfontosabb ismérv a nyelvi orientáció, vagyis az emberek egyes társadalmi színtereken történő nyelvhasználata.

Mocsáry Lajos is hangsúlyozta a nyelv fontosságát: „*Ahol nincs saját nyelv, nincs történeti múlt, nincs egészen saját nemzeti jellem... ott nemzeti-ség nem képzelhető.*”² De az anyanyelv ápolásán kívül fontosnak tartja az érzelmeket is, a valódi nemzeti érzést, amely annak érdekében szükséges, hogy egy népcsoport fennmaradjon és megőrizhesse értékeit.

Thirring Gusztáv, a magyar statisztika egyik legillusztrisabb személyisége is fölvetette a nemzetiségi statisztikai problémát. Természetesen a nemzetiség meghatározásának problematikájából indult ki, s egyértelműen az anyanyelvet tekintette a legfőbb kritériumnak. Annak ellenére, hogy ezeket a népcsoportokat leginkább a közös eredet, a szokások és az erkölcsök kötik össze, mégis a nyelvet minősítette a leghitelesebb kiindulópontnak – mint ahogy azt tette az 1872-es szeptérvári kongresszus is.

A nemzetiség-definíciók pontatlanságából eredően a nemzetiségi statisztikák megbízhatósága is erősen vitatott. A már korábban kifejtett indokok következtében, csupán az anyanyelvre való hivatkozással nem könnyű dolog eldönteni a nemzeti, nemzetiségi hovatartozást. Az 1880 és 1890-es népszámláláskor azt tudakolták, hogy melyik nyelvet beszéli az illető személy legjobban és legszívesebben – és ahhoz a nemzetiséghez sorolták. Ha viszont valaki kétnyelvű volt, nem feltétlen ahhoz a nemzetiséghez tartozott, amelyet jobban beszélt.

² Mocsáry Lajos: *Nemzetiségek*, Pest, 1858. 106. p.

Népszámlálások

Téves az a feltevés, miszerint II. József kora előtti időszakból nem állnak rendelkezésre Magyarország népességét bemutató statisztikai adatsorok.³ A 18. század folyamán hazánkban a demográfiai mozgások az úgynevezett lélekösszeírásokból voltak tanulmányozhatók, bár ezekből a felmérésekből hiányoztak a nemesség és a katonaság adatai. Mivel ezek az összeírások pontatlanok voltak, a helytartótanács 1784-ben egy újabb, egyszerűsített felmérést dolgozott ki. II. József másképp döntött: 1784. július 16-án adta közre ezt a rendeletét, és előírta az első hivatalos magyarországi népszámlálást.⁴ Ez a népszámlálás azonban nem felelt meg a modernkori állapotfelvétel követelményeinek, ugyanis nem egy meghatározott időpontra (úgynevezett eszmei időpont) jelölték ki a számlálás folyamatát. 1784-ben rendelte el II. József, amit 1785-ben sem fejeztek be, sőt még 1786-ban és 1787-ben is zajlottak a felmérések. Alapvető célkitűzése nem a demográfiai, hanem a katonai állapot felvétele volt, így a felmérés inkább a férfínépesség adatait vizsgálta részletesebben. A nőket egyetlen adatba kategorizálta, csak a létszámukat állapították meg, ezzel szemben a férfiakat életkor, társadalmi státusz és foglalkozás szerint is elemezte. Ezek az adatok relevánsak lennének, azonban a cigányságra vonatkozó részeket nem tüntették fel külön. Bár Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb a *Die Zigeuner* című munkájában, a korszakban a cigányság lélekszámát Magyarországon 50 000-re, Erdélyben 35–36 000-re, Bánátban 5 500-ra becsüli.⁵

Hogy mennyire reális ez az 50 000 lélekszám, azt jól mutatja, egy 1780-ban történt adatfelvétel számsora, mely szerint ekkor Magyarországon 43 609 cigány származású egyént regisztráltak, és ez a körülbelüli hétezres növekedés relatíve elfogadható. Bár van másik adat 1783-ból, amikor is 30 241 személy vettek cigány számba. A csökkenést nem a magas mortalitási aránnyal magyarázták, hanem azzal, hogy három év alatt közelítőleg 13 000 cigány települt le, s őket nem a cigányok közé,

³ Dr. Fügedi Erik: A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, 1966. 3. sz. 266–280. p.

⁴ Bár a legelső osztrák népszámlálásra 1754-ben, majd 1761-ben is sor került, ezeket azonban nem terjesztették ki Magyarországra. Bokor Gusztáv: A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete. Országos magyar királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1896.

⁵ Vekerdí József: *A magyarországi cigány kutatások története*. Debrecen, 1982.

hanem az újmagyarok közé sorolták.⁶ Tehát kérdés, Grellmann milyen kritériumot állított fel a cigányság meghatározására.

Az 1851. és 1857. évi népszámlálás

Mindkét népszámlálást egy elnyomott időszakban, önkényuralmi rendszerben hajtották végre. Már ez önmagában is fenntartásokat és szkepticizmust váltott ki a szakemberekből az adatok megbízhatóságát és objektivitását illetően. Ráadásul a népszámlálási utasítások pontatlansága, bonyolultsága, illetve a korabeli közigazgatási állapot következtében a fentebb említett felmérések alulszámálást mutatnak az össznépesség számát vizsgálva, főként a magyar népesség volt alulreprezentált. A korabeli jogtudós, dr. Landerer Oszkár viszont azt az álláspontot képviselte, miszerint az 1850. és 1857. évi népszámlálás bír a legnagyobb hitelességgel.⁷ A korszak illusztris statisztikusa, Fényes Elek nézete szerint az 1851-es népszámlálás nem felelt meg a nemzetiségi felmérés szabályainak.

Az 1850-ben kiadott népszámlálási rendeletet, amelynek elsődleges célja szintén a hadsereg felmérése, valamint a belső államigazgatás és az általános országos felmérés volt, a katonaság hajtotta végre. A népszámlálás kérdőpontjai között szerepelt a nemzetiségi rovat is. A nemzetiségi hovatartozás szempontjából minden összeírt személyt, anyanyelvre való tekintet nélkül, olyan nemzetiségűnek vettek számba, amilyenek vallotta magát. Tehát a nemzetiség megjelölése eltérhetett az anyanyelvtől.⁸ A korábbi nemzetiségi felvételek ellentétben ennél a felmérésnél nem a nyelvtudás és az életmód szerint soroltak valakit a cigány nemzetiségűek közé, hanem önidentifikáció alapján. Maga az adatfelvétel időtartama elhúzódott egészen 1851-ig a porosz-osztrák háború miatt.

Az 1851-es népszámlálás eredményeit Fényes Elek *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása* (Pest, 1857) című könyvében ismertette. Ezek szerint a cigányok száma Erdélyben 60 000, Magyarországon 21 000, a Szerb Vajdaságban 12 000 volt. Ugyanakkor Schwicker a *Die Zigeuner*

⁶ Déry Gyula: *A cigányok Európában – monográfia három részben. A cigányügy mai állásáról, tekintettel múltjára és jövőjére.* Budapest, 1908.

⁷ Dr. Landerer Oszkár: *Értekezés az ausztriai-magyar birodalom népesedési viszonyairól, különös tekintettel az 1869:III. tcz. értelmében, 1870. I. 3-án a Magyar Korona területén keresztülvivendő népszámlálásra.* Pest, 1869.

⁸ A magyar lakosság számát – a korabeli viszonyok miatt – valószínűleg alábecsülték.

in *Ungarn und Siebenbürgen* (Wien-Teschen, 1883) munkájában az 1851-es népszámlálás szerint Magyarországon 30 304, Erdélyben 52 265 cigány élt.⁹ A fentebb felsorolt adatokhoz képest eltérő tényekkel szolgálnak *A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei* című munka I. kötetében (Budapest, 1893) olvasható, az 1851-es felmérésre vonatkozó számadatok. Eszerint Magyarországon 18 864, Horvát-Szlavonországban 11 440, Erdélyben, így a teljes Magyar birodalom területén 52 665 cigány származású egyén élt.

1. táblázat. Cigány népességi elhelyezkedés öt kerületben, 1850

Ország rész	Számuk	
Kerület	Összes népesség	Cigány
Pest-Budai	1 538 904	11 652
Soproni	1 729 323	5 895
Pozsonyi	1 582 155	7 707
Kassai	1 374 367	8 373
Nagyvárad	1 434 402	13 982
Összesen	7 659 151	47 906

Még nagyobb eltérés figyelhető meg Dányi Dezső *Az 1850 és 1857. évi népszámlálás* című könyvében, amely a cigányok számát Magyarországon 47 609 főben, Szerb Vajdaságban 12 121 főben, Erdélyben 78 906 főben állapította meg.¹⁰ Viszont az eredeti népszámlálási közlésnek megfelelően Erdélyben 78 885 cigány élt,¹¹ s ezt az adatot támasztja alá Hunfalvy Pál: *Magyarország Etnographiája* (Budapest, 1876) című munkája, amely szerint 1850-ben 78 902 cigány egyént regisztráltak ezen a területen. Az említett indokok következtében azonban nem tudhatjuk, hogy ezek az adatok mennyire hitelt érdemlőek, ám a különbségek meglehetősen szignifikánsak.¹² Továbbá statisztikai hibaként említhető meg az

⁹ Schwicker: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen* 1883. 75. p.

¹⁰ Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*, 1993. 61. p.

¹¹ Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása – 1850–1941. Budapest, KSH, 1911.

¹² De a két népszámlálást illetően találunk még eltérő számadatokat. Többek között Hermann Antal etnológus szerint 1850-ben 140 ezer, míg 1857-ban

a tény is, hogy a nemzetiségeket csak a honos lakosság körébe vizsgálták, sőt a tanulók nemzetiségi hovatartozását ignorálták – bár ez a mutató a cigányság körében elenyésző volt.¹³

Az 1857. évi népszámlálás kevésbé részletes, mint az elődje. Megbízhatóságát is kétségbe vonták, mivel számos alapvető problémát vétettek a felvétel során. Az időpont kiválasztása sem volt alkalmas egy állapot felvételre, októberben jelentős volt a távollévő lakosság száma, sokan elutaztak, valamint nem mérték fel azokat a gyermekeket, akik december végén születtek. Szerencsésebb és indokoltabb lett volna december havát megjelölni. Hiányos a katonasághoz tartozó személyek összeírása, a vakokról és siketnémákról pedig nincsenek adatok.¹⁴ A nemzetiségi kérdést egyszerűen kihagyták. Ám ennek ellenére a hivatalos osztrák népszámlásokban mégis közöltek nemzetiségi számadatokat. Ez K. Czoernig munkásságának köszönhető, aki az 1851-es népszámlálás és az 1851–57. évi népmozgalmi statisztikából számolta a nemzetiségek arányát. Ám Dányi Dezső figyelmeztet arra a tényre, hogy a népmozgalmi statisztikákból nem lehetett kiolvasni a nemzetiségek növekedésének és csökkenésének arányát, ugyanis ezek a statisztikák nem tüntették fel a nemzetiségi születéseket és halálozásokat.¹⁵ Hoóz István is felhívja a figyelmet, miszerint a Czoernig-féle számítások nem igazán felelnek meg a valóságnak,¹⁶ és ő maga is Fényes Elek adatait használja fel, aki a nemzetiségi adatokat a vallásfelekezeti névtárakból gyűjtötte össze, ám az tudvalevő, hogy cigány nyelven sehol nem prédikáltak. Tehát ez a kép sem mutatja a valóságot, ráadásul munkájában¹⁷ a nemzetiségeket lélekszámuk alapján kategorizálta. És így a zsidókat, cigányokat, franciákat és az örményeket nem számította nemzetiségnek. A zsidók nem beszéltek saját, élő nyelvet; a Torontál megyében élő csekély számú franciák leginkább németül beszéltek; az örmények magyarnak érezték magukat, míg a cigányokat többnyire a magyarok, románok és a tótok közé sorolták.

143 ezer volt a cigányság lélekszáma. *A magyarországi romák*. Budapest, Szerk.: Kemény István, 12. p.

¹³ Dr. Pallós Jenő: *Budapest 1848/49-ben*. Budapest, 1850.

¹⁴ Keleti Károly: *Népszámlálás*, Pest, 1869.

¹⁵ Dányi.: i.m. 1993.

¹⁶ Hoóz István: A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség alakulásáról. In.: *A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében*. Pécs, 1989.

¹⁷ Fényes Elek: *A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járáások szerint*. Pest, 1867.

Ezekre a tényekre hivatkozva Fényes nem tüntette fel az említett nemzetiségek számát részletesen. Számítása szerint Magyarországon 33 000, Erdélyben 58 000, a társországokban 4 500, a teljes Magyarország területén mindösszesen 95 500 cigány élt.

Dányi Dezső munkája szerint Magyarország öt kerületében 46 040, Szerb-Vajdaság-Temesi Bánságban 12 950, a Katonai Határőrvidéken 20, Horvát-Szlavón országban 1 660, Erdélyben pedig 82 480 cigányt vettek számba. Tehát összesen 143 150 cigány származású egyént regisztráltak.¹⁸

Az 1856-os felmérés szerint a cigány lakosság megoszlása az államtársadalmon belül a következő képet mutatta: Magyarországon 72 200, Horvát- és Tótországon 1570, Erdélyben 29 960, Határőrvidéken pedig 20 főt vettek lajstromba, összesen 103 756 főt. A számadatok közül a legszembetűnőbb az erdélyi cigányok arányának meglehetősen jelentős csökkenése, ami nem csupán a migrációval magyarázható. Valószínűbb az a feltételezés, mely szerint a kolerajárvány a cigányságot sem kímélte, és ezek áldozatait szedte.¹⁹

A másik alapvető hiba, amíg az 1850. évi felmérés a tényleges lakosságot mérte fel, addig az 1857. évi csak a jogi lakosságot vette alapul. Konek Sándor azt az alapvető tévedést is megjelölte, hogy a nemzetiségi gyarapodás az általános népszámhoz hasonlított azonos arányban van feltüntetve a felmérésben, holott az vagy csökkenő, vagy növekvő tendenciát mutatott, de nem volt konstans. Meglehető volt számára a cigányok számának alakulása, ugyanis az 1846-os adatfelvételnél csupán 93 000 lélekszámot írtak össze,²⁰ és 11 évvel később majdnem kétharmaddal megnőtt a számuk.²¹ A cigányok számbeli növekedését nem lehetett kizárólag a természetes szaporodással magyarázni. Valószínű, hogy ebben a korszakban a román fejedelemségekből a cigányok több hullámban érkeztek Magyarországra.

Ugyanakkor ezt a népszámlálást már nem a katonaság, hanem a polgári szervek hajtották végre.

¹⁸ Dányi : i.m. 1993. 67. p.

¹⁹ Hunfalvy Pál.: *Magyarország Etnographiája* 1876. 517. p.

²⁰ Fényes Elek: *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása*, Pest, 1857. 44. p.

²¹ Dr. Konek Sándor: *Magyar korona országainak statisztikai kézikönyve*. Pest, 1865.

Az 1869-es népszámlálás

Hazánkban a magyar hatóságok először 1867-ben, az új független magyar kormány megalakulása után szerveztek népszámlálást, és előírták, hogy ezt tízévenként újra végezzék el.²² A hazai állami vezetők felismerték, hogy a társadalmi, gazdasági intézkedések elengedhetetlen alapja a számok és adatok pontos ismerete. Ezek az összeírások már nemcsak a népesség számát igyekeztek megismerni, hanem területi és társadalmi-gazdasági megoszlását, demográfiai struktúráját is (lásd a függelékben). A női népességet és a gyermekkorúakra vonatkozó adatokat is részletesebben számba vették. Ez az állapotfelvétel már megfelelt a modernkori népszámlálási feltételeknek.

Az osztrák felvételi módszert vették alapul, ami a lajstromos felvételi eljárást jelentette. Feljegyezték az illető személy nemét, születési évét, felekezeti hovatartozását, családi állapotát, foglalkozását, stb. Ugyanakkor az 1869. július 9-én elfogadott 1869. III. törvénycikk a nemzetiség vagy nyelv rovatot kihagyta,²³ a felmérés másik nagy hibája az volt, hogy az adatrögzítést gyakorlatlan szakemberek végezték. Bár érdekes módon az 1867. július 16-i ülésen még elfogadták a nemzetiségi, illetve a nyelv kérdésének szerepeltetését, de később politikai okokra²⁴ hivatkozva – valamint arra, hogy az osztrák népszámlálásban sem található effajta kérdés –, mégis kimaradt.²⁵ Így ez a népszámlálás semmit sem mondhat a cigányság létszámáról, akár az anyanyelvi, akár a nemzetiségi meghatározottságból indulunk is ki. Keleti Károly számításokat végzett a nemzetiségek arányának meghatározására (egészen pontosan az elemi iskolába járó tanulók

²² A hatóságok már 1868-ban le akarták bonyolítani az adatfelvételt, de ez két okból kifolyólag is a következő esztendőre tevődött át: egyrészt az előkészületek befejezetlensége miatt, másrészt alkalmazkodtak az osztrák gyakorlathoz, ahol az 1869. év utolsó napjára tűzték ki a népszámlálást. György Aladár: *Magyarország hivatalos statisztikája. Történelem és fejlődése*. Országos magyar királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1885.

²³ Keleti Károly: *Hazánk és népe – a közgazdasági és társadalmi statisztikai szempontból*. Pest 1871. 60. p.

²⁴ A kormány így érvelt: „...mindenkinek szabad akarátára kell hagyni, minek vallja magát, mire nézve a nemzetiségű rovatot lehetne ugyan használni, hanem szigorúan felülörködni az összeírásnál – főleg a köznépnél arra, hogy a számláló megmagyarázván ugyan a kérdést, de se egyik, se másik irányban nyomást az egyes nemzetiségűekre ne gyakoroljon” Bokor Gusztáv: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*, Budapest, 1896. 140. p.

²⁵ Dr. Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői, I. rész*. Budapest, 1983.

anyanyelvére vonatkozó vizsgálatokat végzett), de ezekben a rovatokban a cigányokat az „egyéb” kategóriába helyezte el, ide azonban nemcsak a cigányok kerültek, hanem a vend, örmény és más egyéb nemzetiségűek is. Am mindezek ellenére, ha 1869-ben nem is, de 1867-ben Fényes Elek 95 500 főben állapította meg a hazai cigányság számát (Magyarországon 33 000, Erdélyben 58 000, horvát-szlavón területeken 4 500 fő). Ez az adat az 1857-hez (143 150) viszonyítva meglepően kevésnek bizonyul. Az valószínűtlennek tűnik, hogy egy nép tíz év alatt ilyen mértékben megfogyatkozott volna. Elfogadhatóbb a meghatározás problematikájából eredő pontatlanság. Amíg 1857-ben a nemzetiség fogalmát önidentifikáció alapján határozták meg, 1867-ben inkább a nyelv volt a kiindulópont. A cigányokra jellemző volt, hogy átvették a környezet nyelvét, ezáltal is jobban alkalmazkodtak a többségi társadalomhoz.

Mindezek ellenére úgy vélem, hogy az 1867-es adat nem megfelelő. Az 1864-es esztendőben ugyanis dr. Konek Sándor jegyezte le a magyar birodalom cigányság számának alakulását. Eszerint Magyarországon 67 610, Horvát-Tótországban 1 760, Erdélyben 86 300, a Katonai- Határőrvidéken 30 cigány ember élt. Mindösszesen 155 700 fő.²⁶ Ez a számadat már közelebb áll az 1857-es népszámláláshoz.

Az 1880. évi népszámlálás

A Földművelés-, Ipar és Kereskedelemügyi Minisztérium 1871-ben létrehozta az Országos magyar királyi Statisztikai Hivatalt, majd 1874-ben az országgyűlés elfogadta az első statisztikai törvényt. Így a következő népszámlálásra 1880-ban került sor, amelynek tervezetét már egy szilárdabb alapon álló statisztikai szervezet terjesztett elő. Ebben már hivatkoztak a szentpétervári VIII. Nemzetközi Statisztikai Kongresszus (1872) határozatára: valamennyi európai ország egyidőben, „O”-ra (nullára) végződő évek utolsó napján tartson népszámlálást. Ez a népszámlálás már figyelmet fordított a népesség nemzetiség szerinti megoszlására is. Megkülönböztette a tényleges és a jogi népességet. Tényleges népességhez azokat sorolják: „...a népszámlálás napján az ország határai között tényleg jelenlévő helybeli és idegen népesség összegét értjük, tekintet nélkül hova

²⁶ Dr. Konek Sándor: *Az ausztriai-magyar monarchia statisztikai kézikönyve*. Pest, 1868.

valóságra.” Jogi népesség: „...az állam közületéhez tartozók összege foglaltatik, az tehát a jelen –és távollévők helybeliekből áll elő”.²⁷

A felvétel során a nemzetiségi hovatartozást nem közvetlenül a nemzetiségi rovatla jelölték, hanem az anyanyelv alapján közelítették meg, ki milyen etnikumhoz tartozik. Továbbá megkérdezték, az anyanyelven kívül milyen hazai nyelvet beszél még. Bár anyanyelvként a cigány nyelvet is meg lehetett jelölni, a közlemények egy részében nem közölték külön a cigány anyanyelvűek számát, hanem csupán az „egyéb” anyanyelvűek között tüntették fel őket. További problémát jelentett az is, hogy a cigányok jelentős részének nem cigány volt az anyanyelve, hanem az országban beszélt valamilyen más nyelv. Mivel a cigányok döntő többsége két vagy több nyelvet beszélt, választhatott, melyiket jelöli meg anyanyelvként.

Ennek a felmérésnek az eredményeit az 1893. évi cigányösszeírást tartalmazó kötet, valamint Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálása alapján* című munkája közli. A két tanulmány eltérő számadatokat mutat, a differencia viszont nem túl magas. Az 1893-as tanulmány szerint a cigány anyanyelvűek száma 78 759 volt, és 18 858 nem cigány anyanyelvű tudott cigányul. Ennek alapján – ha eltekintünk attól, hogy a cigányul is tudó nem cigány anyanyelvűek között nem cigány etnikumúak is lehettek – összesen 97 617 cigányról beszélhetnénk Magyarországon. Ebből a számból azonban mindenképpen hiányoznak mindazok a cigányok, akik sem anyanyelvként, sem második beszélt nyelvként nem említették a számláló biztosoknak a cigány nyelvet. A közel százezer cigányul beszélő között 14 480 személy volt, aki csak cigány nyelven tudott.²⁸

Keleti Károly 75 911 főben²⁹ állapította meg a cigány anyanyelvűek számát, az eltérés kevesebb, mint 3 000. Ezek közül 18 128 volt olyan cigány (az előző adathoz képest az eltérés már minimális), aki beszélt magyarul is és 14 480 cigány származású személy csak cigány nyelven tudott. Az utóbbi adat megegyezik az 1893-as felmérés mértékével. Keleti is figyelembe vette a korábban említett összeírás által jegyzett

²⁷ Dr. Szolcsányi Hugó: *Európa államainak statisztikája kiváló tekintettel Magyarországra*. Budapest, 1882. 20. p.

²⁸ *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. 5 grafikai táblázzal*. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Kír. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895. 18. p. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet.

²⁹ Ez a számadat azonban nem vette figyelembe a Horvát-Szlavón (1 499) és a volt Határőrvidék (1 983) területeit, ahol összesen 3 482 cigány élt 1880-ban. Dr. Szolcsány: i.m. 1882. p.

problémákat, és számításai szerint pontosan 94 769 személy volt sorolható a cigány kategóriába.

A cigányok területi elhelyezkedését vizsgálva, megállapítható, hogy a cigányság döntő többsége Erdélyben élt, a számuk 46 460 volt, ami a Magyarországon élő cigány etnikum 61,8%-át képezte. Azon belül a legnépesebb cigány lakta megye Nagy-Küküllő volt – 6 814 cigány származású egyént regisztráltak itt. A következő nagyobb földrajzi egység a Tisza-Maros szöge volt. Számuk egyre inkább csökkent az ország közepe fele haladva. Legkisebb létszám a Duna-Tisza közén volt megfigyelhető.

2. táblázat. Kormegoszlás, 1880-as népszámlálás

	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
0–2	1 938	2 031
3–5	3 157	3 072
6–10	4 087	4 035
11–15	3 900	3 845
16–20	3 675	4 263
21–30	6 684	7 483
31–40	5 954	5 597
41–50	4 100	3 705
51–60	2 682	2 343
60 éven felüli	1 747	1 331
Ismeretlen korú	43	59
Összesen	38 147	37 764

{75 911}

(Forrás: Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján*. Budapest, 1882. 52.p.)

A 75 911 összeírt cigány közül a *férfi-nő* arány majdnem 50-50%-os megoszlást mutatott, egészen pontosan 38 147 férfi és 37 764 nő élt Magyarországon. Általában egy népcsoport esetében inkább a női személyek többsége volt a jellemző, ezért is meglepő a cigány férfiak számbeli fölénye a nőkéhez képest, noha a különbsége nem szignifikáns. Minden esetben hangsúlyozva az anyanyelvi kiindulópontot! Az *életkor* alapján a cigányok életkora az átlagosnál alacsonyabb volt. Az életmódjukból fakadó viszontagságos élet és a mentalitásukból eredő rossz egész-

ségügyi helyzetük miatt kevesen érték meg a felnőtt kort, ami együtt járt a nagy mortalitási aránnyal is.

Am az életkor felvételénél is figyelembe kell venni a hibaszázalékot. Ugyanis előfordulhat olyan eset is, hogy a megkérdezett személy nem tudta a pontos életkorát, illetve többet vagy kevesebbet vallott be.

A nyelvismeret összevetve a hitfelekezettel.

Az asszimiláció miatt a cigányok általában azon felekezethez tartoztak, amelyet az őket körülvevő lakosság döntő hányada követett. Legtöbbször mégis a katolikus vallást, illetve a görög-keleti vallást jelölték meg.

3. táblázat. Felekezet, 1880-as népszámlálás

	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
Római- katolikus	9 948	9 693
Görög-katolikus	11 813	11 847
Örmény katolikus	3	3
Görög keleti	10 988	10 541
Örmény keleti	7	6
Ágostai evangélikus	826	805
Helvét evangélikus	4 585	4 426
Unitárius	445	416
Más keresztény	–	1
Zsidó	3	–
Mohamedán	–	–
Egyéb nem keresztény	8	3
Hitfelekezet nélküli	19	21
Még nem keresztelt	1	2
Ki nem deríthető	1	–
Összesen	38 147	37 764

{75 911}

(Forrás: Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján.* Budapest, 1882. 50–51.p)

Ha viszont elfogadjuk Fényes Elek 1867-es összeírás alapján közzétett eredményét, amely szerint ekkor a cigány népesség száma a történelmi Magyarország területén 95 550 fő volt, akkor az 1893-as kötet adatai közelebb állnak a valósághoz, mint Keleti Károly számításai. Hiszen

a cigányságra inkább a szaporodás volt a jellemző. De számuk nem csak emiatt növekedhetett, hanem a migráció is hozzájárulhatott számuk emelkedéséhez.

A cigányság területi eloszlása 1880-ban a következőképpen nézett ki:

4. táblázat. A cigányság területi elhelyezkedése, 1880

Országrés	Összes jelenlévő népessége	Cigány
Duna bal partja	1 757 552	5 256
Duna jobb partja	2 562 355	1 760
Duna-Tisza köze	2 340 959	1 329
Tisza jobb partja	1 441 541	6 697
Tisza bal partja	1 820 855	6 233
Tisza-Maros szöge	1 721 312	8 176
Erdély	2 084 048	46 460
Összesen	13 728 622	75 911

(Forrás: Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján.* Budapest, 1882. 40–41. p.)

Az ország fejlettebb, nyugati részén a cigány lakosok száma még mindig csekély volt. Valószínűleg itt magasabb képzettséggel lehetett csak érvényesülni, ellentétben az ország keleti felében és főként Erdélyben, ahol feltűnően sok cigány egyént regisztráltak. Ám az is elképzelhető, hogy a Duna jobb partján túl fekvő megyékben már annyira polgárosultak az ott élő cigányok, hogy őket már nem vették cigány számba. Ez nem feltétlenül jelenti kizárólag az életmód megváltozását, figyelembe kell venni az anyanyelv elvesztését is. A zenészművészek, akik már polgári életmódot folytattak, nem kerültek be a népszámlálási lajstromba cigányokként, annak ellenére, hogy döntő többségük még mindig beszélt a romani nyelvet. Ugyanakkor az 1880-as népszámlálás csak azokat sorolta cigányok közé, akik beszélték a nyelvet.

1890-es népszámlálás

A népszámlálás hazánkban fokozatosan fejlődött, korszerűsödött, mind szervezési, mind gyakorlati szempontból. A Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium és a Földművelés-, Ipar és Kereskedelemügyi

Minisztérium ipari és kereskedelmi részlegéből a Kereskedelemügyi Minisztérium hatáskörébe került a Statisztikai Hivatal. Az 1890-es népszámlálás projektumát a Magyar Tudományos Akadémia ülése vitatta meg, és kisebb változtatásokkal hagyta azt jóvá.

Ez a népszámlálás még jobban megfelelt a nemzetközi előírásoknak, sőt egyetemes tekintetben példamutatónak is számított foglalkozási és vállalati felmérésekben. Millenniumi ünnepségekhez közeledve megnöttek a statisztikai tevékenységek.

Ez a népfelvétel a cigány anyanyelvűek számát 91 611 főben állapította meg,³⁰ a *Történeti statisztikai idősorok* című könyvben pedig 91 604 főt regisztráltak. A hivatalos magyar királyi statisztikai hivatal 1891-es adataiban³¹ Magyarországra vonatkozóan 91 603 lelket jelölt meg, a teljes Magyar birodalomban, Fiumében, Horvát-Szlavonországban összesen 96 497 cigány lelket írtak össze.

5. táblázat. A cigányság száma, illetve százalékos megoszlása

Év	Mo		Fiume		Horvát-Szlavón		Együtt	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
1880	78 759	0,57	–	–	3 482	0,18	82 241	0,52
1890	91 603	0,61	1	0	4 893	0,22	96 479	0,56

A két népszámlálás (1880. és az 1890. évi) közötti differenciát aligha lehet csupán azzal magyarázni, hogy anyanyelvét minden állampolgár maga vallotta meg. Pomogyi László³² úgy véli, hogy a kérdőívek összeállításában vagy a népszámlálást végző számlálóbiztosok munkájában is található olyan okok, amelyek ezekre az eredményekre vezetnek. A különbség a számbavétel módjával is magyarázható. Ugyanis 1880-ban sok cigány oláh anyanyelvűnek vallotta magát, és így az oláhok, azaz a románok kategóriájába sorolták őket. Az 1890-es népszámlálás alkalmával viszont a helyzet megfordult: azon állampolgárok, akik oláh vagy

³⁰ Déry Gyula: i.m. Budapest, 1908. 46. p.

³¹ *A magyar korona országában az 1891. évben végrehajtott népszámlálás eredményei, általános leírás I. rész.* szerk: Országos magyar királyi statisztikai hivatal, Budapest, 1893.

³² Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon.* Budapest, 1995.

más nem cigány nyelvet vallották anyanyelvüknek, de cigányul is tudtak, a cigányok sorába jegyezték fel.³³

A két népösszeírás között volt még egy jelentős eltérés, ami inkább országos mértékben volt számottevő, de a cigányságot kisebb mértékben érintette. 1880-ban a beszélni nem tudó gyerekeket külön kategóriába sorolták, míg a következő népszámlálás alkalmával a beszélni nem tudókat már a szülei anyanyelve szerint osztályozták.

Az 1893-as cigányösszeírás

Ez az összeírás a magyarországi cigányok egyik legfontosabb dokumentuma. Hazánkban a mai napig nem történt ehhez hasonló, kifejezetten a cigányok számba vételét célzó kutatás.³⁴ Szakszerűségét tekintve a korszak Európájában is egyedülálló volt ez a kísérlet. Kivételt Franciaország képezett, ahol 1895-ben összeírást végeztek a „nomádok, cigányok és csavargók” körében. Bajorországban 1899-ben állították fel azt a hivatalt, amelynek célzottan a cigányok nyilvántartása lett a célja. 1905-ben ez a hivatal adta ki a *Zigeuner-Buch* c. kiadványt, hogy segítse a rendőrséget „a cigányprobléma leküzdésében”.

Az elgondolás Hieronymi Károly belügyminisztertől származik, aki 1892. decemberében megbízta az országos magyar királyi statisztikai hivatalt a magyarországi cigányok összeírásával, amelyet 1893. január 31-én végre is hajtottak. A hazai cigányok ügye már régóta országos és gyökeres rendezésre várt. A probléma megoldásának elengedhetetlen feltétele volt a cigányok számának és demográfiai helyzetének megfelelő ismerete. Az adatok felvétele mindhárom nagyobb csoportra kiterjedt:

A meglelepült cigányok: azok, akik állandó tartózkodási hellyel rendelkeztek. Területi elhelyezkedésük vizsgálata abból a szempontból történt, hogy az egyéb lakossággal külön vagy együtt éltek-e. (243 432 fő – az össz cigányság 89%-a).

A községben huzamosabb ideig tartózkodó, de le nem telepedett cigányok: leginkább foglalkozásuk – teknővájás, aranymosás stb. – végett tartó-

³³ *Magyar Statisztikai Közlemények.* Új folyam. IX. kötet.

³⁴ 1971-ben Kemény István próbálkozott hasonló felméréssel. Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* Bp., 1976.

kodtak hosszabb ideig egy településen. Esetükben fontos volt a foglalkozás megnevezése (20 406 fő – a népesség 7%).

A *vándorcigányok*: akik családotstul, sátrastul vándoroltak településről településre kimutatták karavánjaik, sátraik, kocsjaik, lovaik számát (8938- a cigányság 3%-a). A három cigánykategória ilyen módú megkülönböztetése természetesen nem vezethetett egészen pontos eredményekhez, adatokhoz.

Kiindulópont volt, hogy ki tekinthető cigánynak? Az adott korban erről így vélekedtek: „*A cigány származás és eredet rendszerint nem ütözködik tulságos nehézségekbe. A közvélemény, a nép tudata rendszeren igen biztos evidenciában tartja a cigány eredetüket, s ezeknek elég határozott ismerve az anthropológiai jelleg, inkább mint a nyelv...*”³⁵ Tehát nem csak azokat írták össze, akiknek az anyanyelve cigány, illetve akiknek életmódja eltért környezetük nem cigány lakosságától, hanem mindazokat, akiknek cigány voltát, származását valamilyen módon megismerték.

Azonban az adatgyűjtés során a városok között sem volt teljes egyetértés. Szabadka, Székes-Fejérvár mellett Pécs például ezt hangoztatta: „*Pécs sz. k. város rendőrbiztosa az általános kimutatásban nem tud állandóan letelepedett, sem huzamosabb ideig tartózkodó cigányról és csak vándorcigányokról ad számlálólapot.*”³⁶ Budapest főváros álokoskodással elérte, hogy a belügyminiszter felmentette az összeírás alól. Az indok az volt, hogy a fő- és székvárosban kóbor cigányok nem tartózkodnak. A miniszteri felmentésnél figyelembe vették, hogy Budapest területén tartózkodó cigányok nem nomád életmódot folytatnak, hanem lakással rendelkeznek, családi életet élnek és polgári foglalkozással bírnak. „*...sőt azoknak egy része annyira polgárosult, hogy cigány számba nem vehetők.*”³⁷ Ezt az állítást cáfolja többek között az 1881-es népszámlálás, amely szerint ekkor 25 cigány származású egyén élt a fővárosban.³⁸

A hibaforrások elemzése után a szakirodalom a mellőzötteket is beleszámolva, a magyarországi cigányok számát 280 000 főben állapította meg. Az összeírt cigányok száma 274 940 volt, tehát a „kimaradt” cigányokat 5 000 főre becsülik. Az adatgyűjtési hibahatár nem érte el a 2%-ot, ami országos felmérésnél kielégítő, és szinte kifogástalan összeírást jelent.

³⁵ *Magyar Statisztikai Közlemények*. 1895. 18. p.

³⁶ *Magyar Statisztikai Közlemények*. 1895. 15. p.

³⁷ *Magyar Statisztikai Közlemények*. 1895. 18. p.

³⁸ Kőrösi József: *Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredményei szerint*. Budapest, 1882. 21. p.

A cigányok száma az 1893-as összeírásban háromszorosa az 1890. évi népszámlálás eredményének, amikor csak a cigány anyanyelvűeket vették számba. A cigány anyanyelvűek létszáma viszont 10%-kal kevesebb az 1893-as felmérésben szerepeltetteknek, mint 1890-ben volt. Felmerül a kérdés, ennyivel csökkent volna a cigányul beszélők száma? Valójában nem redukálódott a számuk, minden bizonnyal az asszimilálódás hatására alakult ki ez az arány. Viszont az 1880-as népszámláláshoz képest a cigányul beszélők rátája 16 %-kal nőtt! Itt a számbavétel metódusával is magyarázható a növekedés: 1880-ban sok cigány oláh anyanyelvűnek vallotta magát, ennek következtében az oláhok közé sorolták őket. Ugyanakkor az 1890. évi népszámlálás alkalmával már cigány anyanyelvűnek vették fel sok olyan cigány, aki oláh anyanyelvű volt.

Ezt az összeírást számos nézőpontból lehetne még elemezni – foglalkoztatási, vallási, tankötelezettség, letelepedettség stb. szempontból. Mellesleg a szakirodalmak döntő többsége csupán ezzel a felméréssel kísérli meg érzékeltetni, bemutatni a cigányok népesedési folyamatát és a társadalomban elfoglalt helyüket az asszimiláció következtében. Mondhatni eléggé alaposan körbejárták a témát. Épp ezért úgy vélem, fölösleges volna sokadik szerzőként még részletesebben tárgyalni.

Az 1900. és 1910. évi népszámlálás

A századfordulóra megszületett a Statisztikai Hivatal új alaptörvénye (1897. évi XXXV. Törvénycikk), amely elősegítette a népszámlálás fejlődését. A törvény értelmében a kérdőíveket már az országgyűlés hagyta jóvá, illetve a magánszemélyek adatszolgáltatása is kötelezővé vált.³⁹

Ez a népeségfelvétel sem tért ki külön a nemzetiségi kérdésre, csak anyanyelv szerint különböztette meg a különböző nemzeteket. „*Anyanyelv gyanánt a valósághoz híven mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, amelyet az illető magának vall és legtökéletesebben beszél.*”⁴⁰ Az anyanyelvet illetően két fontos kiegészítést is megemlít ez a népszámlálás: egyrészt az anyanyelv nem minden esetben egyezik meg a gyermekkorban az édesanyától elsajátított nyelvvel, másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a beszélni még nem tudó csecsemőket és a némákat ahhoz a családi

³⁹ *A magyar népszámlálás előkészítése és publikációi 1869., 1990*, Budapest, 1995. Szerk.: dr. Kepecs József, 1995.

⁴⁰ Dr. Thiring Lajos: im. 1893. 98. p.

nyelvhez kell lajstromozni, amelyet otthon használtak. A felmérés szerint 1900-ban 54 449 cigány anyanyelvű személy élt Magyarországon. A területi megoszlása a következő képet mutatta:

6. táblázat. A cigányság területi elhelyezkedése 1900-ban

<i>Ország rész</i>	<i>Összes jelenlévő népessége</i>	<i>Cigány</i>
Duna bal partja	2 038 263	5 798
Duna jobb partja	2 923 401	5 650
Duna-Tisza köze	3 284 233	1 932
Tisza jobb partja	1 674 241	6 519
Tisza jobb partja	2 336 214	3 115
Tisza-Maros szöge	2 054 712	10 227
Királyhágón túl	2 476 998	21 208
Összesen	16 799 300	54 449

Érdekes kép rajzolódik ki a cigányság számának alakulásáról (egyszermind nagy ellenmondásáról is), ha összevetjük az 1900-as népszámlálás eredményeit az 1880-as és az 1910-es cigány népesség adataival.⁴¹

7. táblázat. A cigány népesség területi eloszlása anyanyelv alapján

<i>Ország rész</i>	<i>1880</i>	<i>1900</i>	<i>1910</i>
Duna bal partja	5 256	5 798	11 903
Duna jobb partja	1 760	5 650	10 906
Duna-Tisza köze	1 329	1 932	4 019
Tisza jobb partja	6 697	6 519	15 401
Tisza bal partja	6 233	3 115	6 572
Tisza-Maros szöge	8 176	10 227	17 151
Erdély	46 460	21 208	43 683
Összesen	75 911	54 449	108 825

⁴¹ Az 1890-es népszámlálás nem közöl területi megoszlást a cigányokról.

Az 1880-as népszámláláshoz képest 1900-ban és 1910-ben a cigányul beszélők, pontosabban anyanyelvként használók, területi eloszlása keveset változott. Számuk azonban folyamatosan nőtt. Ez a folyamat ellentmond az asszimilációnak, hiszen nem csökkent a cigány nyelvet beszélők aránya, sőt inkább jelentős mértékben növekedett. Itt a felvétel metódusával lehet magyarázni ezt a paradoxon állapotot.

A legnagyobb változás 1880 és 1900 között Erdélyben következett be: 46 460-ról 21 208-ra csökkentek a cigány anyanyelvűek. Ez a redukálás nem magyarázható a migrációval, aligha települtek vissza Romániába, illetve távoztak innen idegen országba. Legvalószínűbbnek a beszélt nyelv problémáinak összessége tűnt, amely az oláh és a cigány nyelv megjelölésében keresendő.

A cigány népességszám megjelölése is problematikus. A korabeli népszámlálások is már nehezen kezelték a nemzetiségi kérdést, ami magával vonta számuk, arányuk pontos megjelölésének kérdését is. Kiindulópontjuk jobb megoldás híján a nyelvismeret volt, ez a legtöbb Magyarországon élő kisebbség esetében viszonylag megbízható számadatokat nyújtott, bár a cigány nyelvet nem vették, nem ismerték el hivatalosan, beszélt nyelvnek. Csak tolvajnyelvként beszéltek róla. Így a népszámlálásoknál az egyéb kategóriába kerültek a cigányok, és csak más szerzők – Fényes Elek, Dányi Dezső, Czoering, Schwicker, Thirring Lajos, Keleti Károly – munkásságainak köszönhetően maradtak fenn olyan adatok, melyeket ők is külső adatok alapján becsültek meg.

BIBLIOGRÁFIA

- A Magyar Korona Országában 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állat kimutatásával a földesmívelésügyi-, ipar- és kereskedelemügyi magyar királyi minisztérium megbízásából.* Szerkesztette és kiadja az országos magyar királyi statisztikai hivatal, Budapest, 1882.
- A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei* I. kötet. Általános népszámlálás. Országos magyar királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1893.

- A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990.* III. kötet, Budapest, 1991. szerk.: dr. Kovacsics József
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei.* 5 grafikai táblázattal. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895. 18. p.=Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet.
- A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása* III. kötet. Országos magyar királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1902.
- A magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása* III. kötet. Országos magyar királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1914.
- A magyarországi romák.* Budapest, 2000. szerk.: Kemény István
- Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* KSH, Budapest, 1993.
- Az 1906. évi népszámlálás eredményei.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, Bp., 1914.
- Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787).* KSH, Budapest, 1960. szerk.: Dányi Dezső és Dávid Zoltán
- Az első magyarországi népszámlálás.* In.: dr. Kovacsics József: *Tanulmányok a településdemográfiáról és történeti demográfiáról.* Budapest, 1998. 224–231. p.
- Balázs József – Horváth Róbert: *Bevezetés a demográfiába.* Szeged, 1992.
- Bokor Gusztáv: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1896.
- Braun Róbert: *Pusztul-e a magyarság. Századok,* 1933. 252–256. p.
- Dr. T. H. Schwicker: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbrüger.* Wien und Tetschen, 1883.
- Cserti Csapó Tibor: *A nemzetközi kisebbség védelem alapkérdései.* In.: *Romológia–ciganológia.* Szerk: Forray R. Katalin, Budapest–Pécs, 2000.
- Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Budapest, 1993.
- Dávid Zoltán: *A magyar nemzetiségi statisztika. Valóság,* 23. 1980. 8. 87–101.
- Déry Gyula: *A cigányok Európában. Monográfia három részben. A cigányügyi mai állásáról, tekintettel múltjára és jövőjére.* Budapest, 1908.
- Dr. Fügedi Erik: *A 18. századi lélekösszeírások története. Demográfia,* 1966. 3. sz. 266–280. p.
- Dr. Konek Sándor: *Az ausztria-magyar monarchia statisztikai kézikönyve.* Pest, 1868.

- Dr. Konek Sándor: *Magyar birodalom országainak statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára*. Budapest, 1875.
- Dr. Konek Sándor: *Magyar korona országainak statisztikai kézikönyve*. Pest, 1865.
- Dr. Kozák Istvánné: A cigányok a társadalmi munkamegosztásban. In: *Cigányok honnét jöttek – merre tartanak*. Szerk.: Szegő László, Budapest, 1998., 102–123. p.
- Dr. Landerer Oszkár: *Értekezés az ausztriai-magyar birodalom népesedési viszonyairól, különös tekintettel az 1869:III. t. cz. Értelmében, 1870. I. 3-án a Magyar Korona területén keresztülvivendő népszámlálásra*. Pest, 1869.
- Dr. Pallós Jenő: *Budapest 1848/49-ben*. Budapest, 1850.
- Dr. Szolcsányi Hugó: *Európa államainak statisztikája kiváló tekintettel Magyarországra*. Budapest, 1885.
- Dr. Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői*. I. rész, Budapest, 1983.
- Erdély 1850. évi népszámlálása*. Budapest, KSH, 1996.
- Erdély 1857. évi népszámlálása*. KSH, Budapest, 1992.
- Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása – 1850–1941*. Budapest, KSH, 1911.
- Fényes Elek: *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása*. Pest, 1857.
- Fényes Elek: A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma a vármegyék és járások szerint. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*. I. 1867–1870. Pest, 1873. IV. szám 1–77. p.
- Fényes Elek: *A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint*. Pest, 1867.
- György Aladár: *Magyarország hivatalos statisztikája. Történelem és fejlődése*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1885.
- Hoóz István: A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség alakulásáról. In: *A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében*. Pécs, 1989.
- Hoóz István: Népszámlálás és nemzetiség. In: *Kárpát – medencei önismertet. Tanulmányok a régió kultúrájáról és történelméről*. Szerk.: Cholnoky Győző, Budapest, 2001.
- Hunfalvy Pál: *Magyarország Etnographiája*. Budapest, 1876.
- Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján*. Budapest, 1882.
- Keleti Károly: *Hazánk és népe – a közgazdasági és társadalmi statistika szempontjából*. Pest, 1871.

- Keleti Károly: *Népszámlálás*. Pest, 1869.
- Keleti Károly: *Szent-István Korona Országainak népessége a területek, lakviszonyok és a háziállatok kimutatásával*. Budapest, 1882.
- Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, 1976.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest, 1998.
- Kovacsics József: *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, 1963.
- Kőrösi József: *Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881–diki népszámlálás szerint*. Budapest, 1882.
- Kőrösi József – Dr. Thirring Gusztáv: *Budapest fővárosa az 1891-ik évben*. Budapest, 1895.
- Magyarország népessége és gazdasága*. KSH, Budapest, 1996.
- Mocsáry Lajos: *Nemzetiségek*. Pest, 1858.
- Népszámlálások Magyarországon – népszámlálási kézikönyv*. Szerk.: Pehák Aranka és Rózsa Gábor, Budapest, 2000.
- Óri Péter – Dr. Pálházy László: A népszámlálások története és főbb jellemzői Magyarországon. In: *Statisztikai Szemle* 67. évf. 1989. (8–9 sz.) 801–813. p.
- Pomogyi László: A cigányság és cigánykérdés a dualistakori Magyarországon. In: *Fiatalkorok műhelytanulmányai*. Budapest, 1998. Szerk.: Mezey Barna – Dunay Pál et al. 96–112. p.
- Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest, 1995.
- Thirring Gusztáv: *A nemzetiségek számbavétele*. [kézirat gyanánt] Budapest, 1940.
- Történeti statisztikai idősorok 1867–1992*. I. kötet – Népesség – népmozgalom. KSH, Budapest, 1992.